

ILK O`RTA ASRLARDA ERON MADANIYATINING O`ZIGA XOSLIGI

Otajonova Gulnoza Karimjon qizi

O`zMU Tarix fakulteti

Tarix yo`nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola Ilk o`rta asrlarda Eron madaniyatining o`ziga xosligi, uning arxitekturasida qo`llanilgan jihatlar, dini, adabiyoti va san`ati borasidagi ma`lumotlarni turli xildagi manbalar, adabiyotlar, xorijiy tildagi ilmiy tadqiqot ishlari, ijtimoiy tarmoqdagi ma`lumotlar orqali tinglovchiga tushunarli tilde yetkazish maqsad qilingan.

**Kalit so`zlar:** Eron madaniyati, islom dunyosining elementlari, islom xalifaligi, shoirlar, she`riyat, aqliy tafakkur tili, milliy bayramlar, Eron me`morchiligi, memoriy yangiliklar, monumental binolar va boshqalar

Abstract: This article aims to convey information about the uniqueness of Iranian culture in the early Middle Ages, aspects used in its architecture, religion, literature and art through various sources, literature, scientific research works in foreign languages, and information on social networks in an understandable language to the listener.

Key words: Iranian culture, elements of the Islamic world, Islamic Caliphate, poets, poetry, language of intellectual thought, national holidays, Iranian architecture, memorial news, monumental buildings, etc.

Eron madaniyati ilk o`rta asrlarda, VII—XI-asrlarda tashqi kuchlar va mahalliy urf-odatlarining mustahkamligi ta`sirida sezilarli o`zgarishlarni boshdan kechirdi. Bu davr

islomgacha bo'lgan so'nggi Fors sulolasi bo'lgan Sosoniylar imperiyasining qulashi va keyinchalik islom hukmronligining kuchayishi bilan boshlandi¹. Siyosiy qo'zg'olonlarga qaramay, fors madaniyati nafaqat bardosh berdi, balki asrlar davomida Eronni shakllantiradigan o'ziga xos fors o'ziga xosligini saqlab, arab-islom dunyosi elementlarini o'z ichiga olgan holda rivojlandi.

VII asrda asrlar davomida mintaqada yirik davlat bo'lib kelgan Sosoniylar imperiyasi tez sur'atlar bilan arablar istilolari ostida quladi². Qodisiyya jangidagi mag'lubiyat (milodiy 636 yil) va so'nggi sosoniylar imperatori Yazdigerd III ning 651 yilda vafot etishi Eronda zardushtiylar hukmronligining tugatilishi va mintaqaning Islom xalifaligiga qo'shilishining belgisi bo'ldi. Bu Eron jamiyati va madaniyatining islomiy o'zgarishiga zamin yaratgan hal qiluvchi lahza edi. Biroq, Fors xalqining madaniy o'ziga xosligi Sosoniylar davlatining qulashi bilan yo'qolmadi. Arablarning siyosiy nazorati o'rnatilganligiga qaramay, eronliklar o'zlarining madaniy va diniy merosining ko'p qismini saqlab qolishgan³. Aholining aksariyat qismi oxir-oqibat islomni qabul qilgan bo'lsada, zardushtiylik elementlari, shuningdek, til, adabiyot va boshqaruvdagi fors an'analari islomiy Eron madaniyatiga ta'sir qilishda davom etadi.

Ilk o'rta asrlar Eron madaniyatining eng muhim jihatlaridan biri fors tilining davom etishi edi. Arab tili islom olamida boshqaruv, ilm va din tiliga aylangan bo'lsa-da, fors tili xalqning xalq tili, adabiyot va madaniyat tili bo'lib qoldi. Vaqt o'tishi bilan fors tili hatto islom doirasida ham adabiy til sifatida o'zini qayta tiklay boshladi. Fors adabiy renessansi Ummaviylar (661-750) va Abbosiylar (750-1258) xalifaliklari davrida rivojlandi, bu esa

¹ *Encyclopædia Britannica*. Qaraldi: 16 April 2018. "Persian cuisine is characterized by the use of lime and saffron, the blend of meats with fruits and nuts, a unique way of cooking rice, and Iranian hospitality. Food is subtly hot, spicy, and is delicate in flavour and appearance, and not typically hot or spicy. Many recipes date back to ancient times; Iran's historical contacts have assisted in the exchange of ingredients, flavours, textures, and styles with various cultures ranging from the Mediterranean Sea region to China, some of whom retain these influences today

² Abdujabbar Kabirov. Qadimgi sharq tarixi. Toshkent -2009.

³ Rajabov.R.R. Qadimgi dunyo tarixi (Sharq, Yunoniston, Rim)

arablar hukmronligiga qaramay, fors madaniyatining rivojlanishi uchun qulay zamin yaratdi. IX—X asrlarda fors shoirlari, olimlari, tarixchilari fors tilida ijod qila boshladilar, klassik forsiy shakl va mavzularni jonlantirib, moslashtirdilar. Bu qayta tiklanishning eng yorqin namunasi Firdavsiyning XI asr boshlarida yozilgan “Shohnoma” (Shohlar kitobi) bo‘ldi. Eronning dunyo yaratilishidan to arablar istilosigacha bo‘lgan mifologik va tarixiy o‘tmishini hikoya qiluvchi doston bo‘lgan “Shohnoma” fors adabiy merosining tamal toshiga aylandi⁴. Bu milliy g‘urur va o‘zlikni anglashning durdona asari bo‘lib, Eronning islomgacha bo‘lgan tarixini saqlab qolish va uni yangi islomiy voqelikka moslashtirishga qaratilgan sa’y-harakatlarni ifodalaydi.

Firdavsiy dostoni arab-islom borligi qarshisida yangi fors o‘zligini yaratishga intilgan fors shoir va olimlarining yirik yo‘nalishining bir qismi edi⁵. Somoniylar sulolasining saroy shoiri Rudakiy kabi shoirlar, keyinchalik ruboiylar (to‘rtlik)ga hissa qo‘shgan Umar Xayyom kabi shoirlar fors tilini she’riyat va aqliy tafakkur tili sifatida mustahkamladilar. Falsafiy nuqtai nazardan, ilk o‘rta asrlar muhim intellektual sintez davri bo‘lgan. Fors mutafakkirlari kengroq islom olami g‘oyalarini qabul qilib, ular bilan shug‘ullangan bo‘lsalar ham, ular islomgacha bo‘lgan fors intellektual an‘analarini, xususan, zardushtiylik va qadimgi Eron kosmologiyasini saqlab qolgan va moslashgan⁶. Bu, ayniqsa, fors faylasuflari, olimlari va ulamolarining Islom oltin davriga qo‘shgan hissalarida yaqqol namoyon bo‘ldi.

Bu intellektual harakatning asosiy arbobi fors polimati Ibn Sino edi, uning falsafa, tibbiyot va tabiiy fanlar sohasidagi faoliyati islom olamida, keyinroq Yevropada ham asos solgan. Avitsennaning "Shifo kitobi" va "Tib qonunlari" falsafa va tibbiyot faniga ulkan hissa qo‘shgan. Uning yunon falsafasini (ayniqsa, Arastu) islom tafakkuri bilan sintezi, shuningdek, dunyoni anglashga falsafiy va ilmiy yondashuvi Yunoniston, Fors va

⁴ R.Rajabov. Jahon sivilizatsiyalar tarixi

⁵ Avdiyev.Qadimgi sharq tarixi . Toshkent -1964

⁶ Boynazarov.F.A.Qadimgi dunyo tarixi.Toshkent -2004

Islomning intellektual an'analarini bog'lashga yordam berdi. Eronda islom hukmron dinga aylangan bo'lsa, fors diniy g'oyalari va urf-odatlarining islom madaniyatiga integratsiyalashuvi Eron islomining o'ziga xos shakliga olib keldi. Eronning qadimiy dini bo'lgan zardushtiylilik islomiy Eronga, xususan, axloqiy va diniy urf-odatlar nuqtai nazaridan doimiy ta'sir ko'rsatdi. Zardushtiylarning ko'p urf-odatlari, masalan, islomdan oldingi davrlarga borib taqaladigan Navro'z bayrami (forscha yangi yil) eronliklar Islomni qabul qilganlaridan keyin ham nishonlashda davom etgan⁷. Bahorning kirib kelishini bildiruvchi Navro'z keyinchalik 16-asrda Safaviylar imperiyasi tomonidan muhim milliy bayram sifatida qabul qilingan.

Qolaversa, Eronda zardushtiylilik va islomgacha bo'lgan an'analardan kelib chiqqan podshohlik tushunchasi butun ilk o'rta asrlarda saqlanib qolgan. Fors hukmdorlari va sulolalari, masalan, Somoniylar (milodiy 819-999) o'zlarini nafaqat siyosiy hukmdorlar, balki fors madaniyati va o'ziga xosligining himoyachilari sifatida ham ko'rganlar, ko'pincha islom diniy hokimiyatini fors siyosiy va madaniy an'analari bilan muvozanatlashga harakat qilganlar. Bu Somoniylarning fors adabiyoti, ilm-fani va san'atiga homiylik qilishlarida, shuningdek, fors tilining aqliy va badiiy ifoda vositasi sifatida rivojlanishini qo'llab-quvvatlashlarida namoyon bo'ladi. Ilk o'rta asrlarda Eron san'ati va me'morchiligi ham fors an'alarining islom ta'siri bilan uyg'unligini ko'rsatdi⁸. Sosoniylar davrining monumental me'moriy yutuqlari, masalan, gumbazli shiftlar va gumbazlardan foydalanish islomiy inshootlarda, xususan, masjid va saroylarda o'z aksini topishda davom etgan. Eron san'atining islomlashuvi natijasida diniy san'atda inson va hayvon shakllarini taqiqlash kabi islom badiiy tamoyillari bilan fors bezak uslublari uyg'unlashgan.

Ilk islom davri Eron me'morchiligining eng ko'zga ko'ringan namunalaridan biri sosoniylar me'morchiligidan kelib chiqqan to'rt ivon inshootining rivojlanishidir. To'rtta

⁷ Менглибоев, А. Х. (2018). СТРАТЕГИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В БОРЬБЕ С МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ. Гуманитарный трактат, (29), 40-43.

⁸ Clark, Melissa. „[Persian Cuisine, Fragrant and Rich With Symbolism](#)“. *The New York Times* (2016-yil 19-aprel)

gumbazli zal yoki ayvon bilan ajralib turadigan bu uslub islom davridagi masjid va saroylarning standart xususiyatiga aylandi. Ivan uslubi Safaviylar davrida muhtasham masjidlar va saroylar qurilishida keng qo'llanilgan, lekin o'zining kelib chiqishi o'rta asrlarning boshlarida bo'lgan⁹. Bundan tashqari, murakkab koshinlar, xattotlik va geometrik naqshlardan foydalanish ko'proq namoyon bo'ldi, chunki bu shakllar fors badiiy an'anasi elementlarini o'zida mujassam etgan holda islom anikoniylar estetikasiga amal qilgan. Ilk o'rta asrlarda Eron san'ati va me'morchiligida fors an'alarining islom ta'siri bilan uyg'unligi mintaqaning badiiy va me'moriy landshaftini o'zgartiruvchi jarayon edi¹⁰. Sosoniylar imperiyasining qulashi va islom dinining yuksalishidan keyingi bu davrda yangi islomiy unsurlar bilan bir qatorda islomgacha bo'lgan fors me'moriy shakllari ham moslashtirildi, natijada madaniy uzluksizlik va diniy o'zgarishlarni aks ettiruvchi noyob tuzilmalar paydo bo'ldi.

Ilk islom Eron me'morchiligining asosiy xususiyatlaridan biri sosoniylar davridan qolgan monumental me'morchilik amaliyotining davom etishi va rivojlanishi edi. Sosoniylar imperiyasi (milodiy 224—651) o'ziga xos me'moriy uslubni o'rnatgan bo'lib, u ulkan binolar, tonozli shiftlar, katta hovlilar va gumbazlar bilan ajralib turadi. Ayniqsa, sosoniylar saroylari va olov ibodatxonalarida yaqqol namoyon bo'lgan bu xususiyatlar Islomiy Eronda rivojlanadigan me'moriy uslublarga asos solgan¹¹. Sosoniylar Taqi-Kisrasida (Ktesiphon archasi) topilganlar kabi gumbazli shiftlardan foydalanish Erondagi islomiy inshootlarning dizayniga ta'sir ko'rsatdi, bu erda gumbazlar va arklar masjidlar, madrasalar va saroylar qurilishida asosiy elementlarga aylandi.

Islom dinining kelishi bilan tirik mavjudotlarni diniy mazmunda tasvirlashning taqiqlanishi bezak san'atining o'zgarishiga olib keldi. Islom san'ati va me'morchiligi diniy kontekstda inson va hayvonlarning tasvirlaridan qochib, anik tamoyillarga amal qilgan.

⁹ Oelze, „How Iran became a cradle of civilization“, DW (2017-yil 13-aprel). Qaraldi: 2019-yil 3-iyul.

¹⁰ Bakhtiyar, Afshin. *Iran the Cradle of Civilization*. Gooya House of Cultural Art, 2014. [ISBN 978-9647610032](#).

¹¹ [Kermanshah, A Cradle of Civilization](#), 28 September 2007. Retrieved 4 July 2019

Biroq, bu boy fors badiiy an'analaridan voz kechishga olib kelmadi. Buning o'rniga fors san'ati murakkab geometrik naqshlar, arabesklar va xattotlikni o'z ichiga olgan holda rivojlanib, islom me'morchiligi bezaklarining ajralmas qismiga aylandi¹². Fors va avvalgi O'rta er dengizi san'ati an'analaridan olingan bu elementlar islom badiiy tamoyillari bilan birlashtirilib, natijada islomiy Eron bilan sinonimga aylangan o'ziga xos estetika paydo bo'ldi.

Ilk islomiy Eronda paydo bo'lgan, ayniqsa, muhim me'moriy shakl to'rt ivonli inshoot edi. Sosoniy me'morchiligidan kelib chiqqan bu turdagi binolar markaziy hovli atrofida joylashgan to'rtta gumbazli zal yoki ayvon bilan ajralib turardi. Yodgorlik ravoqli ochilishi bo'lgan katta gumbazli zal bo'lgan eyvon Sosoniylar saroylari va Taq-i Kisra kabi olovli ibodatxonalarning asosiy xususiyati edi¹³. Ilk islom davrida bu me'moriy shakl moslashtirilib, masjid va saroylar qurilishida keng qo'llanila boshlandi. To'rt ivan dizayni nafaqat estetik jihatdan yoqimli, balki amaliy vazifalarni ham bajargan. To'rt tomondan eyvonlar bilan o'ralgan markaziy hovli yig'inlar, namoz o'qish va ijtimoiy muloqotlar uchun joy bo'lgan, eyvonlarning o'zi esa turli maqsadlarda, jumladan, diniy va ma'muriy vazifalarda foydalanilgan¹⁴. Ivon islom arxitekturasining, xususan, Eronning ramziy elementiga aylandi va ko'plab mashhur inshootlarga, jumladan Isfahondagi Juma masjidi va Samarra Buyuk masjidiga kiritilgan.

Bu davrda ivondan tashqari boshqa me'moriy yangiliklar Eron islom me'morchiligining o'ziga xos belgisiga aylangan monumental gumbazlarning rivojlanishini ham o'z ichiga oladi. Osmon va ilohiylikni anglatuvchi gumbaz masjidlar, maqbaralar va saroylarning markaziy xususiyati edi. Ilk islom me'morchiligida gumbazdan foydalanish Sosoniy va Vizantiya an'analarining ta'siri ostida bo'lgan va u islom diniy binolarining o'ziga xos xususiyatiga aylandi. Erondagi islomiy binolarni bezab turgan murakkab

¹² „Persian Influence on Greek Culture“. *Livius.org* (2018-yil 7-noyabr). Qaraldi: 2019-yil 3-iyul

¹³ Milani, A. *Lost Wisdom*. 2004. ISBN 0-934211-90-6 p.15

¹⁴ *Greater Iran*, Mazda Publishers, 2005. ISBN 1568591772 xi

koshinlar ham fors va islom san'ati an'analarining uyg'unligini ko'rsatdi. Islomgacha bo'lgan davrda gullab-yashnagan forsha koshin yasash usullari rang-barang va batafsil geometrik naqshlar, arabesklar va masjid devorlari, minoralar va gumbazlarni bezab turgan xattotlik yozuvlarini yaratishga moslashtirilgan. Ushbu koshinlar nafaqat bezak, balki diniy ifoda shakli sifatida ham xizmat qilgan, naqshlarga ko'pincha Qur'on va hadislardan olingan yozuvlar kiritilgan. Plitkalardan foydalanish Eronda islom me'morchiligining o'ziga xos xususiyatiga aylandi va keyingi asrlarda ham takomillashtirilib, rivojlanib boraveradi.

Islom san'atining yana bir muhim elementi bo'lgan xattotlik erta o'rta asrlarda Eron me'morchiligida muhim rol o'ynagan¹⁵. Arab yozuvi, xususan, sulus deb nomlanuvchi nafis kursiv yozuv, binolarni Qur'on oyatlari, ibodatlar va diniy matnlar bilan bezash uchun ishlatilgan. Arab va fors yozuvlarini yaxshi bilgan fors xattotlari nafaqat masjidlar devorlarini, balki kitoblar, qo'lyozmalar va boshqa san'at asarlarini ham bezatgan xattotlik mahorati bilan shuhrat qozongan. Fors badiiy an'analarining islom tamoyillari bilan uyg'unligi faqat diniy binolar bilan cheklanmadi. Ilk islomiy Eronning saroylari va dunyoviy tuzilmalari ham xuddi shu estetik elementlarni o'z ichiga olgan. Ilk islom davridagi saroylar, xususan, Somoniylar va Buyidlar sulolalari (IX—XI-asrlar) tomonidan qurilgan saroylarda katta eyvonlar, gumbazlar va murakkab koshinlar bilan bezatilgan. Bu binolar fors qirolik an'analarining islomiy soddalik, ruhiy ramziylik va anikoniylilik ideallari bilan uyg'unligini aks ettirgan¹⁶. Ilk o'rta asrlarda Eron san'ati va me'morchiligida fors va islom ta'sirining uyg'unligi asrlar davomida rivojlanishda davom etadigan o'ziga xos uslubni yaratdi. Islom boshqaruvi Eronga yangi diniy va madaniy urf-odatlarini olib kelgan bo'lsada, mamlakatning qadimiy badiiy merosi mintaqaning tasviriy madaniyatini shakllantirishda muhim kuch bo'lib qoldi. Bu davrda ishlab chiqilgan me'moriy shakllar, bezak texnikasi va badiiy tamoyillar Eron me'morlari va rassomlarining keyingi avlodlariga ta'sir etib,

¹⁵ Windfuhr, Gernot. *The Iranian Languages*. Routledge, Taylor and Francis Group.

¹⁶ Eberhard, David M., Gary F. Simons, and Charles D. Fennig (eds.). 2019. *Ethnologue: Languages of the World*. Twenty-second edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com>

Safaviylar davri (XVI—XVIII asrlar) va undan keyingi davrlardagi ulugʻ masjidlar, saroylar va yodgorliklar bilan yakunlanadi.

Ilk o'rta asrlarda Eron madaniyati chuqur o'zgarishlar va moslashish davri edi. Arablar istilosi va islomning yuksalishi natijasida yuzaga kelgan siyosiy g'alayonlarga qaramay, Eronning madaniy o'ziga xosligi islomgacha bo'lgan fors an'alarini islom ta'siri bilan aralashtirib yubordi¹⁷. Fors tili, adabiyoti va intellektual an'analari islom olamining madaniy manzarasini shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Ilk o'rta asrlar davri fors va islom elementlarining ajoyib sinteziga guvoh bo'lib, adabiyot, ilm-fan, san'at va falsafada yutuqlarga erishdi va bu ham islom olamida, ham kengroq global intellektual merosda doimiy meros qoldirdi. Bu davr fors madaniyatining keyingi asrlarda gullab-yashnashiga asos soldi, bu esa Safaviylar davrida va undan keyingi davrda fors siyosiy va madaniy mustaqilligini qayta tiklashga olib keldi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdujabbor Kabirov. Qadimgi sharq tarixi. Toshkent -2009.
2. Rajabov. R.R. Qadimgi dunyo tarixi (Sharq, Yunoniston, Rim).
3. R. Rajabov. Jahon sivilizatsiyalar tarixi.
4. Avdiyev. Qadimgi sharq tarixi . Toshkent -1964
5. Boynazarov. F.A. Qadimgi dunyo tarixi. Toshkent -2004.
6. Clark, Melissa. „Persian Cuisine, Fragrant and Rich With Symbolism“. The New York Times (2016-yil 19-aprel).
7. Jump up to:3,0 3,1 Oelze. „How Iran became a cradle of civilization“ DW (2017-yil 13-aprel). Qaraldi: 2019-yil 3-iyul.
8. Jump up to:4,0 4,1 Bakhtiyar, Afshin. Iran the Cradle of Civilization. Gooya House of Cultural Art, 2014. ISBN 978-9647610032.

¹⁷ "The World Factbook—Central Intelligence Agency". *Cia.gov* Archived from the original on 2012-02-03 Retrieved 2019-07-01

9. „Iran – Cradle of Civilisation“. Drents Museum (2018-yil 12-aprel). 2019-yil 3-iyunda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2019-yil 3-iyul.
10. Kermanshah, A Cradle of Civilization, 28 September 2007. Retrieved 4 July 2019
11. „Persian Influence on Greek Culture“. Livius.org (2018-yil 7-noyabr). Qaraldi: 2019-yil 3-iyul.
12. Milani, A. Lost Wisdom. 2004.ISBN 0-934211-90-6 p.15
13. Greater Iran, Mazda Publishers, 2005. ISBN 1568591772 xi
14. "The World Factbook – Central Intelligence Agency". Cia.gov. Archived from the original on 2012-02-03. Retrieved 2019-07-01
15. Windfuhr, Gernot. The Iranian Languages. Routledge, Taylor and Francis Group.
16. "Ethnologue report for Iranian". Ethnologue.com.
17. Eberhard, David M., Gary F. Simons, and Charles D. Fennig (eds.). 2019. Ethnologue: Languages of the World. Twenty-second edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com>